

TOMASZ DEMIDOWICZ (Biała Podlaska)

Prawne aspekty poboru wojskowego w Królestwie Polskim w latach 1832–1862

Kłęska powstania listopadowego 1830/1831 r. postawiła pod znakiem zapytania dalszy byt autonomiczny Królestwa Polskiego, w tym istnienie oddzielnej armii – Wojska Polskiego (WP), który gwarantowała liberalna Konstytucja 1815 r. Narzucony w jej miejsce przez cara Mikołaja (1825–1855) Statut Organiczny z 14/26 II 1832 r. redukował Królestwo Polskie do roli jednej z prowincji Cesarstwa, znosił Sejm, oddzielną koronację cesarzy rosyjskich na królów polskich i ustalał wspólną regencję. W art. 20 natomiast stwierdzał: *Wojsko nasze w Imperium i w Królestwie składa się w jedną całość bez różnicowania wojsk rosyjskich i polskich*. Odkładał na okres późniejszy określenie *liczebnego udziału Królestwa w składzie armii Cesarstwa* i kosztów jego utrzymania¹. Postanowienia zawarte w formule tego artykułu z jednej strony jakkolwiek w sposób zawołowany rozwiązywały WP sankcjonując zaistniały stan, z drugiej zapowiadały nałożenie obowiązku służby wojskowej na mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego jako poddanych Cesarstwa w szeregach armii zaborczej.

Zaprezentowanie strony prawnej poboru wojskowego w Królestwie Polskim w latach 1832–1862, na którą składały się akty prawne w postaci ustaw, ukazów, przepisów ogólnych i szczegółowych wydanych w rozwinięciu wspomnianego art. 20 Statutu Organicznego z 1832 r., wydaje się ze wszech miar celowe. Umożliwia zapoznanie się nie tylko z treścią i charakterem wydanych w tym okresie regulacji prawnych, na podstawie których zarządzany był corocznie pobór wojskowy młodych mężczyzn z Królestwa do długoletniej

¹ Statut Organiczny z 14/26 II 1832 r. Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej cyt. DPKP) t. XIX, s. 173–249; „Dziennik Powszechny” Nr 83 z 26 III 1832 r., s. 339–342; „Gazeta Codzienna” Nr 84–85 z 27–28 III 1832 r., s. 341–347; Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r. oraz Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego z 26 II 1832 r., Warszawa 1917, s. 35–48; Konstytucje polskie 1791–1921 oprac. M. Handelsman Warszawa 1922, s. 100–109.

służby armii zaborczej, ale ukazanie też specjalistycznej instytucji, jaka w tym celu powstała i mechanizmu jej funkcjonowania. Treść i charakter wielu zarządzeń instrukcji, przepisów informuje pośrednio też o formach oporu społeczeństwa Królestwa przeciwko narzuconemu obowiązkowi, określanemu w ówczesnym języku urzędowym jako „powinność zaciągowa”. Stanowi to ujęcie też ważny przyczynek przemawiający w sposób najbardziej widoczny, że postanowienia art. 20 Statutu Organicznego z 1832 r. nie pozostały na papierze.

Pierwszym aktem wykonawczym do wspomnianego art. 20 Statutu, stanowiącym podstawę prawną do przeprowadzenia spisu i poboru wojskowego w Królestwie Polskim w latach 1832–1862 było rozporządzenie Rady Administracyjnej – ówczesnego „głównego zarządu” Królestwa Polskiego z 19 IV/1 V 1832 r. W myśl zawartego w tym rozporządzeniu zapisu rozwijającego postanowienie, że *armia JCKMości połączoną zostaje* do armii rosyjskiej, wcieleni mieli być w pierwszym zarządzonym poborze po stłumieniu powstania listopadowego 1830/1831 r. wszyscy byli żołnierze WP, którzy nie wysłużyli lat służby wojskowej w oparciu o obowiązujące przepisy oraz wszyscy ci Polacy, którzy wstąpili w szeregi wojsk powstańczych. Czasu służby wojskowej w powstańczym WP nie zaliczono do wysługi, okres natomiast służby w armii rosyjskiej zgodnie z wcześniejszą decyzją ustalono na 15 lat (art. 1–2 Rozporządzenia)². Zwalniano jedynie od odbywania dalszej służby w armii rosyjskiej byłych wojskowych rozwiązanego WP „niższych stopni”, którzy powrócili do prac w rolnictwie w swoich dobrach z internowanych oddziałów powstańczych w Prusach i Austrii (art. 3).

Pobór wojskowy 1832 r. nakazany przez władze zaborcze, podobnie jak wszystkie później zarządzane do 1856 r., miał odbyć się według dołączonych do tego rozporządzenia *Prawideł* wydanych na wniosek ówczesnego namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Fiodorowicza ks. Paskiewicza (1832–1856) a przesłanych do ośmiu komisji wojewódzkich do wykonania. Na podstawie *Prawideł* wójtowie gmin, burmistrzowie miast, miasteczek w Królestwie Polskim w ciągu dwu tygodni od daty ogłoszenia rozporządzenia Rady Administracyjnej z 19 IV/1 V 1832 r. zobowiązani zostali do sporządzenia imiennych list spisowych według ustalonego wzoru, z zamieszczeniem nie tylko tych, którzy nie mieli uregulowanej służby wojskowej, nie wyłączając w tym grupy tych wojskowych, którzy otrzymali awanse oficerskie podczas trwania powstania (§ 1–2, 9–12 *Prawideł*)³. Nakazywano przy tym, aby przy każdym spisowym z *największą dokładnością* odnotowany został dotychczasowy czas

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), Rada Administracyjna, t. II, sygn. 23 (dalej cyt. R. Adm. II – 23). Prot. 11.R.Adm.Król.Pol. z 19 IV/1 V 1832 r., s. 555–557; DPKP, t. XIV, s. 4–11; „Dziennik Powszechny” Nr 137–139 z 21–23 V 1832 r., s. 591, 545–600.

³ DPKP, t. XIV, s. 12–105; „Dziennik Powszechny” Nr 138, 139 z 22 i 23 VI 1832 r., s. 595, 599–600; „Gazeta Codzienna” Nr 139, 140, 141 z 22, 23 i 24 V 1832 r., s. 551–553, 559–560, 564–566.

służby wojskowej, otrzymane rany, posiadane dobra i czy ma prawo do skorzystania z wyłączenia od poboru, w myśl obowiązujących przepisów (§ 3–4, 31). Wobec spisowych pochodzenia szlacheckiego oraz osób pracujących w służbie cywilnej Królestwa zapowiadano w *Prawidłach* rozpatrywanie dostarczonych dowodów szlachestwa i stosowanych świadectw potwierdzających zajmowanie stanowisk w służbie cywilnej przez specjalnie powołany komitet (§ 6–7).

W każdym z ówczesnych 39 obwodów administracyjnych dla uskutecznienia czynności spisu powoływano od jednej do dwu delegacji zaciągowych (ogółem 67 na Królestwo). Powołane delegacje zaciągowe składać się miały z oficera z korpusu młodszych oficerów rosyjskiej Armii Czynnej znającego język polski, wójta lub burmistrza (ośrodek miejski), ewentualnie ich zastępców (§ 14–15). Obok tego *Prawidła* zobowiązywały komisarzy obwodu lub ich zastępców do uczestnictwa w pracach delegacji *dla ułatwienia zaszłej trudności* (§ 16–17). W dalszej kolejności precyzowały obowiązki i zadania delegacji zaciągowych przy czynnościach spisu i poboru wojskowego, przeznaczając do pomocy każdej z nich na okres spisu i poboru wojskowego rosyjski oddział konny liczący od 20 do 25 żołnierzy (§ 25–27, 33–44).

Wyższą instancją w instytucji spisu i poboru wojskowego w Królestwie Polskim były komisje zaciągowe. Decyzją namiestnika wyrażaną w *Prawidłach* powoływano osiem tego typu specjalistycznych komisji, po jednej na każde ówczesne województwo, plus odrębną komisję zaciagową dla m.st. Warszawy. Każda z dziewięciu komisji zaciągowych składać się miała z oficera z korpusu oficerów starszych rosyjskiej Armii Czynnej wyznaczonego do tego celu z dowództwa dywizji stacjonującej na obszarze danego województwa, także z pożądaną znajomością j. polskiego, starszego stopniem oficera korpusu weteranów, lekarza wojskowego, pisarza i jednego przedstawiciela komisji wojewódzkiej. Przewodnictwo nad czynnościami każdej z komisji zaciągowej powierzono naczelnikowi wojennemu na dane województwo, oddając mu do dyspozycji część pułku kozackiego i zapewniając pomoc innych formacji wojskowych (§ 46–47). Komisji zaciągowej podporządkowywano wszystkie ustanowione na obszarze danego województwa delegacje zaciągowe, które pozostawały *pod bezpośrednim zarządem* (§ 24). Zadaniem głównym powołanych komisji zaciągowych było przestrzeganie, *ażby spis i pobór wojskowych uskutecznił przez delegacje zaciągowe bez przewłoki i przypisanym porządkiem*. Do innych obowiązków natomiast każdej z komisji należało m.in. sprawdzenie list spisowych, rozpatrywanie odwołań i zażaleń spisowych na funkcjonowanie i decyzje delegacji zaciągowych, orzekanie ostateczne o kalectwie i wydawanie świadectw o niezdolności do odbywania służby wojskowej. Do zadań każdej z dziewięciu komisji zaciągowych w Królestwie Polskim należało ponadto dopilnowanie, aby wszystkie czynności związane z przeprowadzeniem corocznie zarządzanego poboru woj-

skowego nie trwały dłużej niż trzy miesiące i by każdorazowo informowano o zakończeniu poboru Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego (KRSWDiOP) i Sztab Główny rosyjskiej Armii Czynnej (§ 48–79).

Powołując terenową strukturę organizacyjną spisu i poboru wojskowego w Królestwie Polskim w postaci delegacji i komisji zaciągowych nie tylko do przeprowadzenia poboru w 1832 r., w końcowej części „Prawideł” władze zaborcze zamieściły dwie znamienne decyzje. Pierwszą z tych decyzji było ostrzeżenie udzielone wszystkim wojskowym niższych stopni byłego WP, że gdy nie stawią się do spisu przed delegacjami zaciągowymi, będą uznani za zbiegów, oddani pod sąd i osądzeni w oparciu o przepisy prawa wojskowego. Drugie o podobnym charakterze ostrzeżenie odnosiło się do wszystkich mieszkańców Królestwa, którzy udzielą schronienie dezterterom (§ 80–85).

Namiestnik ks. Paskiewicz odpowiedzialny przed carem za każdy corocznie zarządzany pobór wojskowy w Królestwie włączył w sprawy spisu i poboru wojskowego naczelników wojennych powołanych po stłumieniu powstania listopadowego 1830/1831 r. m.in. do *czuwania nad bezpieczeństwem i porządkiem* w każdym z ośmiu województw Królestwa Polskiego, a funkcjonujących na podstawie dwu kolejnych Instrukcji Głównodowodzącego Armią Czynną z 12 X 1831 r. i 12 VI 1832 r. W oparciu o *Prawidła* naczelnicy wojenni zobowiązani zostali *do udzielania wszelkiej pomocy wojskowej dla osób, którym czynność zaciągowa jest poruczona*.

Przepisy odnoszące się do spisu i poboru wojskowego w Królestwie Polskim z 19 IV/1 V 1832 r. obok *Prawideł* uzupełniały dwie instrukcje i tabela z wykazem chorób i kalectw. Pierwsza z instrukcji precyzowała jeszcze raz wszystkie czynności postępowania delegacji zaciągowych przy czynnościach związanych z poborem wojskowym. Druga natomiast z instrukcji regulowała obowiązki dowódców wojskowych i naczelników wojennych na czas trwania poboru wojskowego. Zobowiązywał ks. Paskiewicz w tej ostatniej instrukcji podległych dowódców wojskowych jako Głównodowodzący Armią Czynną do czuwania, *ażebym w okręgu konsystencji wojsk im powierzonych zachowany był należyty porządek i spokojność*. W razie naruszenia udzielał im pełnomocnictwa do podejmowania środków niezbędnych *dla przywrócenia spokojności* z użyciem w razie potrzeby oddziałów wojskowych (§ 1–4 instrukcji)⁴. Tabela z wykazem chorób i kalectw służyć miała delegacjom jak i komisjom zaciągowym do podejmowania decyzji o stwierdzeniu lub niestwierdzeniu niezdolności do odbywania służby wojskowej⁵.

Przepisy z 19 IV/1 V 1832 r., wydane przez władze zaborcze do przeprowadzenia poboru wojskowego 1832 r. a faktycznie zarządzanej karnej branki za wywołane powstanie, stały się obowiązujące aż do 1859 r. Na ich pod-

⁴ DPKP, t. XIV, s. 106–121; „Gazeta Codzienna” Nr 141 z 21 V 1832 r., s. 564–566.

⁵ DPKP, t. XIV, s. 122–127; „Gazeta Codzienna” Nr 142 z 25 V 1832 r., s. 569–571.

stawie powołana została terenowa struktura organizacyjna instytucji spisu i poboru wojskowego w Królestwie Polskim w postaci delegacji i komisji zaciągowych, sprecyzowano ich kompetencje i mechanizm funkcjonowania. Określona została rola dowódców wojskowych, naczelników wojennych i cywilnej administracji terenowej na okres przeprowadzenia poboru wojskowego.

Następnym aktem prawnym o znaczeniu zasadniczym, odnoszącym się do strony prawnej spisu i poboru wojskowego w okresie 1832–1862 było rozporządzenie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 27 X/8 XI 1833 r. Regulowało ono kwestie spisu wojskowego i wyłączeń, tj. zwolnień i odroczeń od wypełniania służby wojskowej w armii rosyjskiej. Powyższe rozporządzenie obejmowało obowiązkiem spisowym wszystkich mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego wyznania rzymskokatolickiego, grekokatolickiego, mahometańskiego, oprócz Żydów w przedziale od 20 do 30 lat (art. 1 rozporządzenia)⁶. Zwalniało natomiast od poboru jednaków, jednego syna z rodziny wielodzietnej, wdowców nie mających dzieci, jedynych opiekunów i żywicieli młodszego rodzeństwa, urzędników cywilnych Królestwa, pocztyniów, księży i zakonników wszystkich zgromadzeń, profesorów i nauczycieli szkół rządowych, lekarzy, przedsiębiorców właścicieli fabryk i zakładów rzemieślniczych, muzyków i artystów teatrów rządowych. Zwolnieni byli od poboru wojskowego wspomniani już wyznawcy religii mojżeszowej, mennonici, bracia morawczycy, opłacający w zamian specjalny podatek, osoby kalekie, niedołężne i *dotknięte słabością* (art. 2). W dalszej części ponownie dużo miejsca pozostawiono w rozporządzeniu na określenie obowiązków wójtów gmin, burmistrzów miast i miasteczek w czasie wypełnienia czynności spisowych. Podobnie czyniono to w stosunku do delegacji zaciągowych, zastrzegając, że te ostatnie nie decydują w wyłączeniach od poboru wojskowego spisowych, a jedynie *przyjmują dowody wyłączeń*, które rozpatruje właściwa komisja zaciągowa (art. 3–43). Regulowano w szeregu artykułach postępowanie komisji zaciągowych przy podejmowaniu decyzji o wyłączeniu bądź odrzuceniu świadectw przedstawionych przez spisowego. Szczegółowo określono, co stanowić może dowód – podstawę do podjęcia decyzji przez komisje zaciągowe o wyłączeniu od poboru wojskowego (art. 44–100). W końcowej części zaś regulowano sprawy wyłączeń wobec spisowych stanu szlacheckiego (art. 150–151).

Innym aktem prawnym wydanym w 1833 r., a odnoszącym do kwestii poboru i służby Polaków w rosyjskiej armii był ukaz określający miejsce odbywania służby na obszarze Cesarstwa. Na jego podstawie poborowi z Królestwa Polskiego kierowani mieli być do jednostek wojskowych w guberniach tzw. wielkorosyjskich Cesarstwa, w tym do guberni penzeńskiej⁷. Ukaz ten miał charakter polityczny i dyskryminacyjny, zmuszał bowiem poborowych

⁶ „Gazeta Codzienna” Nr 67 z 26 XI 1833 r., s. 1–7.

⁷ „Dziennik Powszechny” Nr 38 z VI 1833 r., s. 1–3.

z Królestwa do odbywania długoletniej służby wojskowej z dala od stron rodzinnych, uniemożliwiał faktycznie kontakt z rodzinami, sprzyjał rusyfikacji. Spotkał się z jednoznaczną krytyką rad powiatowych i miejskich powołanych w Królestwie Polskim w ramach reform Aleksandra hr. Wielkopolskiego w latach 1862–1863.

Kolejnym czwartym chronologicznie, ale bodaj najważniejszym aktem prawnym o znaczeniu zasadniczym, bo określającym „liczebny udział Królestwa w składzie armii Cesarstwa”, był ukaz carski z 3/15 XII 1834 r. podany do publicznej wiadomości 16 II 1835 r. Ukaz ten wydany w rozwińnięciu art. 20 Statutu Organicznego z 1832 r. ustalał, że coroczny pobór wojskowy z Królestwa Polskiego „uskuteczniany” będzie w proporcji 2 i 1/2 poborowego na każdy tysiąc mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego z wyłączeniem Żydów (art. 1 ukazu⁸). Zastrzegął, że proporcja ta równająca się 5 poborowych na każde 2 tys. mężczyzn – mieszkańców Królestwa branych na podstawie losowania z liczby popisowych będzie przestrzegana zgodnie z manifestem carskim z 1/13 VIII 11834 r. jedynie w *czasie pokoju*. Głównym odpowiedzialnym za pobór wojskowy w Królestwie czynił car swojego namiestnika (art. 2–3). Jak pokaże praktyka postanowienia tego ukazu nie będą dotrzymywane, nawet w czasie pokoju, a proporcja będzie zwiększona pod różnym pretekstem. Wielkość proporcji 3 i 1/2 poborowego na każdy tysiąc mężczyzn – mieszkańców Królestwa z drugiej połowy lat trzydziestych wzrosła do czterech poborowych w latach 1849–1852. Wybuch wojny krymskiej w 1853 r., a następnie jej niefortunny przebieg dla Cesarstwa w latach 1853–1856 przyniesie zwiększenie eksploatacji Królestwa Polskiego w materiale ludzkim poprzez zwiększenie proporcji z pięciu poborowych na każdy tysiąc mężczyzn – mieszkańców Królestwa w 1853 r. do dziesięciu w 1856 r.

W prezentacji regulacji prawnych odnoszących się do spraw związanych z poborem wojskowym i służbą Polaków w armii rosyjskiej należy wspomnieć o jeszcze jednym nie mniej ważnym akcie wydanym w 1834 r. Było to postanowienie Rady Administracyjnej z 30 XII 1834 r., odnoszące się do tworzenia funduszu inwalidzkiego dla rezerwistów z Królestwa, którzy służyli w armii rosyjskiej. Na jego mocy *rozciągnięto* na Królestwo Polskie przepisy obowiązujące w tej sprawie w Cesarstwie z 1816 r.⁹

W grupie aktów prawnych wydanych przez władze zaborcze w latach trzydziestych w interesującej kwestii był ukaz carski z 28 II/12 III 1838 r. określający, a faktycznie sankcjonujący już 15-letnią praktykę odbywania służby wojskowej przez poborowych z Królestwa Polskiego. W ukazie tym, który powtarzał decyzję carską z 1832 r., czas służby wojskowej dla Polaków z Kró-

⁸ DPKP, t. XVI, s. 275–279; „Dziennik Powszechny” Nr 34 z 5 II 1835 r., s. 145; Patrz też E. Kozłowski, *Armia Królestwa Polskiego* [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, t. II pod red. J. Leskiewiczowej, Wrocław 1979, s. 214.

⁹ DPKP, t. XVI, s. 278–279.

lestwa określano na okres 15 lat jednakże pod warunkiem *nieskazitelności* wysłużenia (art. 1 Ukazu)¹⁰.

Wspominaliśmy już, że zgodnie z obowiązującymi przepisami od obowiązku służby w sensie fizycznym zwolnieni byli Żydzi – mieszkańcy Królestwa Polskiego. Stan taki trwał do 1844 r., to jest do czasu częściowej nowelizacji przepisów z lat 1832–1834. Ukazem carskim z 14/26 IX 1843 r. władze zaborcze – *uznając słusznym aby Żydzi w Królestwie Polskim osiadli odbywali osobiście powinność zaciągową równie jak inni poddani nasi zaciągowi ulegający* – rozciągały pobór wojskowy na żydów z dniem 1 I 1844 r. w myśl załączonych do ukazu przepisów (art. 1 ukazu)¹¹. Nałożenie na społeczność żydowską w Królestwie Polskim obowiązku realizacji *powinności zaciągowej* poprzez służbę osobistą nastąpiło na propozycję namiestnika ks. Paskiewicza. Głównym motywem do podjęcia decyzji o służbie starozakonnych był według opinii namiestnika fakt, że *nadzwyczajne rozmnożenie się Żydów stało się uciążliwym nie tylko dla ich gatunku, lecz i dla samego kraju*”, oraz „*że obierając sobie najłżejsze sposoby utrzymywania się chwytają się różnych prawu przeciwnych czynów i pozostawiając po największej części w nędzy, oddają się występkom*”¹². Decyzja władz zaborczych nakładająca na społeczność żydowską w Królestwie obowiązek służby wojskowej wywołała falę oburzenia tej ludności w Królestwie, wyjazd specjalnej delegacji żydowskiej do Petersburga w tej sprawie, protesty w krajach europejskich¹³. Nie oznaczała równouprawnienia obywatelskiego Żydów na równi z całym mieszczaństwem, nie przynosiła istotnej zmiany w ich statusie prawnym w Królestwie, ale powiększała kontrowersje wokół kwestii równouprawnienia Żydów w tym okresie.

Grupę aktów prawnych o znaczeniu zasadniczym, odnoszących się do regulacji spisu i poboru wojskowego w Królestwie, zamykały; ukaz carski z 20 III/1 IV 1856 r., mówiący o czasowym wstrzymaniu poboru w Królestwie, oraz ustawa *o powinności zaciągowej* z 3/15 III 1859 r. Pierwsza z wymienionych regulacji zakomunikowana przez namiestnika na forum Rady Administracyjnej, następnie powtórzona w akcie amnestyjnym z 26 VIII/7 IX 1856 r. przez cara Aleksandra II, (1855–1881), podobnie jak ustawa *o powinności zaciągowej* z 1859 r., była charakterystyczna dla ówczesnej polityki ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie „odwilży” posewastopolskiej (1856–1860/1861). Na jej podstawie wstrzymany został pobór wojskowy w Królestwie Polskim w 1856 r. i na następne trzy lata, pod warun-

¹⁰ „Tygodnik Petersburski” Nr 27 z 1/13 IV 1838 r., s. 147.

¹¹ AGAD, R.Adm. III – 70, Prot. 63 R.Adm. Król. Pol. z 17/29 IX 1843 r., s. 839; „Gazeta Codzienna” Nr 269, 270, 271 z 11, 12, 13 X 1843 r.

¹² AGAD, R.Adm. IV – 67, Prot. 74 R.Adm. Król. Pol. z 3/15 IX 1842 r., s. 339–340.

¹³ A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 324–335. Szerzej o służbie poborowych żydowskich tenże, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 78–80, s. 82–84.

kiem, że jeżeli będzie pokój i nie zajdą nadzwyczajne okoliczności (art. 1 ukazu)¹⁴.

Drugi z tej grupy aktów prawnych wspomina już ustawa o *powinności zaciągowej* z 3/15 III 1859 r. Porządkowała i częściowo nowelizowała całość przepisów odnoszących do spisu i poboru wojskowego. Obowiązkiem spisu i poboru wojskowego do armii rosyjskiej obejmowała wszystkich mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego w przedziale wieku od 20 do 30 lat bez różnicy wyznania (art. 1–2 ustawy)¹⁵. Ustalała najniższy wzrost poborowych na ok. 170 cm, dopuszczała zwolnienie od służby przez dostarczenie zastępcy, lub okazanie nabytego za gotówkę tzw. kwitu zaciągowego. Sankcjonowała praktykę dotychczas stosowanych wyłączeń na podstawie przepisów z 1833 i 1841 r. (tych ostatnich rozszerzających kategorię 16 wyłączeń o grupę mężczyzn, którzy podjęli pracę etatową w zakładach górniczych, na kolei żelaznej Królestwa, słuchaczy Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa, Instytutu Nauczycieli Elementarnych, Kursów Dodatkowych Pedagogicznych i Prawnych, Szkoły Felczerskiej i Weterynaryjnej). Podobnych przepisów z 1846 r., wyłączających młodych mężczyzn szlachty dziedzicznej Cesarstwa, zamieszkałej w Królestwie, wreszcie przepisów z 1860 r., wyłączających zwolnionych i dymisjonowanych wojskowych niższych stopni z Królestwa na stałe w nim zamieszkujących. Zwalniała od odbywania służby wojskowej szlachtę rosyjską zamieszkałą w Królestwie Polskim po 1836 r. Sankcjonowała zwolnienia od odbywania służby w armii rosyjskiej mężczyzn, legitymujących się szlachectwem wraz z potomstwem, którzy nabyli te prawa na podstawie *ustawy o szlachectwie* z 1836 r. Zwalniała także mężczyzn legitymujących się posiadaniem szlachectwem dziedzicznym lub osobistym z Królestwa, którzy wysłużyli okres 10 lat w służbie cywilnej, w duchowieństwie i służbie kościelnej wszystkich wyznań oraz cudzoziemców (art. 8). Czasowemu zwolnieniu podlegały natomiast osoby na posadach kancelistów, rejentów, aplikantów sądowych oraz osoby posiadające stopień naukowy (art. 9). W praktyce równało się to odroczeniu służby wojskowej na czas pracy całego aparatu urzędniczego Królestwa Polskiego, kadry pedagogicznej, studentów i słuchaczy określonych szkół Okręgu Naukowego Warszawskiego, służby medycznej i technicznej. Ustawa o *powinności zaciągowej* z 1859 r. sankcjonowała stosowaną praktykę zwolnień od odbywania służby wojskowej kupców gildyjnych, którą gwarantowało *Prawo o gildiach kupieckich i ich urządzeniu*

¹⁴ AGAD, R.Adm. III – 122, Prot. 6 R.Adm. Król. Pol. z 10/22 X 1856 r., s. 752; DPKP, t. XL, s. 444–473; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” (dalej cyt. „GRKP”), Nr 122 z 11/23 X 1856 r.

¹⁵ AGAD, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego (dalej SSKP) sygn. 267/1858, k. 73–94. Ustawa o *powinności zaciągowej* z 1859 r.; DPKP, t. L III, s. 246–315; „GRKP” Nr 136, 137, 138, 139, 140 z 10/22 VI, 12/24 VI, 13/25 VI, 14/26 VI, 15/27 VI, 16/28 VI 1859 r., s. 1031–1034, 1039–1040, 1049–1058, 1063–1064.

z 1851 r.¹⁶ Ponadto zwolnienie zapewniono artystom teatrów rządowych, artystom – rzeźbiarzom, artystom – malarzom. Ustawa gwarantowała też podobne zwolnienie wszystkim rabinom zatwierdzonym przez władze, Żydom – rolnikom i jedynym żywicielom rodzin wyznania mojżeszowego.

Ustawa o *powinności zaciągowej* z 1859 r. ściśle określała wszystkie ważniejsze czynności, związane z poborem wojskowym w Królestwie Polskim, precyzowała obowiązki administracji cywilnej wszystkich szczebli i służb wyspecjalizowanych w tym celu w Królestwie. Do przeprowadzenia czynności popisu i poboru wojskowego na obszarze każdego z powiatów administracyjnych ustanawiała okręgi spisowe, a sama czynność poboru miała odbywać się przez losowanie (art. 3–5). Za całość i sprawność czynności związanych z poborem wojskowym na obszarze powiatu czyniła odpowiedzialnym naczelnika powiatu, mającego do pomocy specjalnego pomocnika (art. 17–18). Czynność poboru wojskowego powierzała komisji poborowej zwanej komisją konspiracyjną, złożonej z naczelnika powiatu, pomocnika – referenta, lekarza i dwu członków wybieranych z grona obywateli powiatu przez gubernatora cywilnego, do której powiat dany należał (art. 19). Nakładała na komisje konspiracyjną obowiązek rejestrowania popisowych oraz przeprowadzenia czynności losowań (art. 30, 40).

Na obszarze guberni za popis i pobór wojskowy czyniła odpowiedzialnym gubernatora cywilnego (art. 20–22). Do przeprowadzenia zaś czynności związanych z poborem wojskowym ustanawiała urząd rekrucki, składający się z radcy gubernianego, członka deputacji szlacheckiej, istniejącej w Królestwie Polskim na mocy ustawy o szlactwie z 1836 r., oficera sztabowego rosyjskiej Armii Czynnej i lekarza. Każdy z urzędów rekruckich miał specjalną kancelarię i komendę konwojową (art. 46–47). Nadzór *nad czynnościami* popisu i poboru wojskowego na obszarze całego Królestwa Polskiego ustawa powierzała Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD), funkcjonującej w tym okresie pod wyłącznym kierownictwem wysokiego stopniem wojskowym Rosjanina. Do *czuwania nad dokładnym i ciągłym wykonywaniem wszelkich czynności* związanych z poborem wojskowym na obszarze Królestwa powoływała oddzielnego Inspektora Spisu i Zaciągu Wojskowego ze stosownym personelem pomocniczym, pozostającego pod bezpośrednim zwierzchnictwem władz Królestwa Polskiego (art. 23–25).

Ustawa o *powinności zaciągowej* z 1859 r., będąca efektem prac specjalnego komitetu działającego pod przewodnictwem członka Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego Romana Usküllä, sankcjonowała w praktyce zmiany, jakie nastąpiły w czynnościach poboru wojskowego od 1832 r., zastępowała ona przepisy z 19 IV/1 V 1832 r. oraz wszystkie pozostałe przepisy wydane w tej sprawie do 1859 r. Miała za zadanie usprawnienie spraw

¹⁶ T. Demidowicz, *Rosyjskie ustawodawstwo społeczne w Królestwie Polskim w latach 1832–1856*, CPH, t. XL, 1989, z 2, s. 114–119, 125–129.

związanych ze spisem a następnie poborem wojskowym mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego jako poddanych Cesarstwa. Miała też dostosować funkcjonowanie administracji cywilnej Królestwa do nowych zadań związanych z poborem wojskowym po rozwiązaniu w 1858 r. znienawidzonej przez społeczeństwo polskie instytucji, jakimi były zarządy naczelników wojennych.

Omawiana ustawa mieściła się w głównym nurcie przeprowadzonej w tym czasie w Cesarstwie Rosyjskim reformy wojskowej z jednej strony; z drugiej zaś carskiej polityki ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej 1856–1860/1861¹⁷. Zamykała ona ustawodawstwo, odnoszące się do regulacji prawnych poboru wojskowego w Królestwie Polskim w latach 1832–1862 o charakterze zasadniczym. Podobnie jak wszystkie poprzednie akty prawne miała z pozoru charakter ustawy liberalnej w odróżnieniu do podobnych przepisów obowiązujących w Cesarstwie w tym okresie. Dla przykładu, jeżeli w myśl przepisów obowiązujących dla Królestwa Polskiego wiek poborowych formalnie zamykał się w przedziale od 20 do 30 lat z proporcją wcielonych do służby wojskowej 2 i 1/2 na każdy jeden tysiąc mężczyzn, to w myśl ustawy rosyjskiej z 1831 r. pobór obejmował mężczyzn od 20 do 35 lat a ustalona proporcja wcielanych do służby wynosiła 5 do 7 spisowych na każdy tysiąc mężczyzn – mieszkańców Cesarstwa¹⁸. Przestrzeganie prawa i wypełnianie zapisów zawartych w zaprezentowanym ustawodawstwie o poborze wojskowym w Królestwie Polskim tego okresu okazało się w praktyce iluzją. Władze zaborcze na dwadzieścia pięć zarządzonych w Królestwie Polskim poborów wojskowych do armii rosyjskiej, jedynie osiem przeprowadziły z dotrzymaniem proporcji, wskazanej ukazem z 3/15 XII 1834 r. Nie został dotrzymany w pełni ukaz amnestyjny z 1856 r., wstrzymujący pobór na cztery lata. Przekreśliła go stosowana praktyka częściowych ukrytych poborów, jaka miejsce w latach 1856–1859.

Aktom prawnym o znaczeniu zasadniczym odnoszącym się do spraw poboru wojskowego do armii rosyjskiej mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego, obok stosowania praktyki niedotrzymywania zawartych w nich postanowień, towarzyszyło wydawanie szeregu instrukcji, rozporządzeń, rozkazów, a nawet postanowień Rady Administracyjnej. Złożył się na to swoisty „zbiór” przepisów uzupełniających stronę prawną poboru wojskowego, będący efektem dowolnej z jednej strony interpretacji oficjalnych przepisów; z drugiej strony próbą „uszczelniania” prawa o poborze, pod pretekstem zjawiska dezercji, jakie towarzyszyło zarządzanym poborom wojskowym w Królestwie Polskim w latach 1832–1862.

¹⁷ Patrz L.G. Zacharowa, *Samodierżawije, biurokracja i rieforny 60 godow XIX wieku w Rossii*, „Woprosy Istorii”, 1989, Nr 10, s. 9–27; T. Demidowicz, *Carska polityka ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856–1860/1861)*, „Annales UMCS” vol. XLVI/XLVII, 10, sectio F., 1991/1992 (druk 1995), s. 229–260.

¹⁸ A. W. Fiedorow, *Obszczestwiennno-politiczeskoje dwiżenije w Russkoj Armii*, Moskwa 1958, s. 10–11.

Jednym z pierwszych zarządzeń władz zaborczych podjętych już wiosną 1832 r. była próba wzmocnienia kontroli granic Królestwa przez rozlokowanie wzdłuż linii granicznej Królestwa Polskiego konnych oddziałów kozackich, wprowadzenie na rzekę Wisłę trzech szalup kanonierskich i zaostreżenie przepisów meldunkowych¹⁹. Jeszcze innym krokiem podjętym w tym czasie było odnowienie obowiązywania zawartych przez Cesarstwo konwencji z Prusami z 17/29 III 1830 r. i Austrią z 14/26 VII 1822 r. oraz umów kar telowych dotyczących wzajemnego wydawania dezertersów²⁰. Spotykamy się ponadto w latach trzydziestych z szeregiem charakterystycznych decyzji Rady Administracyjnej podjętych pod pretekstem walki z tułactwem i dezercją. Postanowieniami Rady Administracyjnej z 26 VI/8 VII i 10/31 VIII 1834 r. nakazano po pierwsze wcielać do armii rosyjskiej wszystkich mężczyzn dwukrotnie ujętych na tułactwie, po drugie zarządzone przeprowadzenie spisów w zakładach karnych Królestwa, a następnie dokonywanie wcieleni do służby w armii rosyjskiej wszystkich więźniów, którym zasądzono wyroki od 8 tygodni do 3 lat, defraudantów oraz wszystkich tych, których kara więzienia upływała z końcem danego roku spisowego, jeżeli tylko *mają wiek i zdolności do służby wojskowej wymagane*²¹.

W latach czterdziestych istniejące przepisy w sprawie spisu i poboru wojskowego jak też walki z dezercją zaborca uznał za niewystarczające. Pod pretekstem *zapobiegnięcia nadzwyczajnemu zbiegostwu spisowych* wydanych zostało szereg nowych zarządzeń władz zaborczych sprzecznych z oficjalnym ustawodawstwem odnoszącym się do spisu i poboru wojskowego w Królestwie. W wykonaniu rozkazu carskiego z maja 1840 r. Rada Administracyjna nakazała administracji terenowej i specjalistycznej instytucji spisu i poboru wojskowego wprowadzić zasadę, że w przypadku, gdy liczba dezertersów przekroczyła umowną proporcję w stosunku jeden zbieg na 100 spisowych wówczas kompletowanie do pełnego wyznaczonego kontyngentu, miało odbyć się z grupy spisowych tego powiatu, z którego pochodzili dezertersy. Po drugie dopuszczono formalnie, że nie ujęci dezertersy mogli być zastępowani więźniami lub włóczęgami, natomiast ujęci dezertersy niezależnie od tego także mieli być wcielani do armii rosyjskiej, tyle że bez zaliczenia ich do ogólnej wielkości kontyngentu. Po trzecie zobowiązywano władze administracyjne i specjalistyczny aparat poboru do podawania do publicznej wiadomości powyższego postanowienia Rady Administracyjnej przed każdym rozpoczynającym się corocznym spisem²². Na podstawie dwóch kolejnych postanowień z 1842 r. podjętych z inicjatywy ks. Paskiewicza, każdy spisowy, który zde-

¹⁹ AGAD, R.Adm. I – 23, Prot. 10 R.Adm. Król. Pol. z 15/27 IV 1832 r., s. 537–539.

²⁰ AGAD, R.Adm. I – 23, Prot. 19 R.Adm. Król. Pol. z 17/29 V 1832 r., s. 955–956.

²¹ AGAD, II Rada Stanu (dalej cyt. II RS), sygn. 60, k. 25–26. Sprawozdanie z czynności władz rządowych od początku 1829 do końca 1834 r.; AGAD, II RS sygn. 103, k. 128.130. Sprawozdanie z czynności wydziału spraw wewnętrznych za 1834 r.

²² AGAD, R.Adm. II – 57, Prot. 33 R.Adm. Król. Pol. z 13/25 V 1840 r., s. 398–400.

zerterował za granicę, miał w przypadku zatrzymania być odesłany do odbywania służby wojskowej w oddziałach frontowych armii rosyjskiej z obowiązkiem dodatkowego wysłużenia za każdy miesiąc ukrywania się jednego roku. Ustanowiony ponadto został specjalny fundusz na walkę z dezercją poborowych, gdzie za ujawnienie każdego ukrywającego się dezercera przysługiwała nagroda pieniężna w wysokości 4 rubli srebrnych (rs) i 50 kop.²³ Jeszcze dalej idącym zarządzeniem o charakterze restrykcyjnym, wprowadzonym na polecenie carskie z lipca 1843 r. był przepis, który wszystkich ujętych za granicą i wydanych stronie rosyjskiej dezercerów z Królestwa Polskiego jak też osoby, które udzieliły pomocy z mieszkańców Królestwa, poddawał pod jurysdykcję sądów wojennych, z karą zasądzenia zsyłki na Syberię²⁴.

Konspiracja rewolucyjna w Królestwie Polskim w latach 1840–1845, rabacja galicyjska, Wiosna Ludów a następnie wybuch wojny krymskiej 1853 r. przyniosły zaostrzenie represji wobec osób uchylających się od służby w armii rosyjskiej. W 1847 r. wbrew oficjalnemu ustawodawstwu poborowemu władze zaborcze zarządziły spis i pobór wojskowy dla wszystkich mężczyzn – mieszkańców Królestwa w przedziale od 18 do 25 roku życia. Od czerwca 1853 r. wbrew przepisom z 1843 r. zastosowano wobec poborowych wyznania mojżeszowego proporcję przy poborze w wysokości *po pięciu z każdego tysiąca* spisowych. Rozkazem ks. Paskiewicza z 1854 r. zobowiązano wszystkie delegacje spisowe w Królestwie do sprawdzenia ksiąg ludności *na zasadzie naocznej konfrontacji*²⁵.

Jak wspomnieliśmy wcześniej, formą oporu przeciwko dowolnej realizacji *powinności zaciągowej* przez władze zaborcze były próby wykorzystania luk prawnych w kwestii regulacji wyłączeń, jak też swoista interpretacja niektórych przepisów o poborze tak przez władze centralne jak też terenowe Królestwa Polskiego. Charakterystyczne było tutaj zachowanie się Zarządu Górnictwa i Zarządu Komunikacji (od 1851 r. XIII Zarządu Komunikacji Cesarstwa), dążących do ciągłego zwiększania zatrudniania kontyngentów spisowych w podległych zakładach i placówkach, a następnie staranie się tychże zarządów o wyłączenie swoich urzędników i robotników od służby wojskowej w armii rosyjskiej. Zgoda carska z 29 VI/1 VII 1840 r. na coroczne wyłączenie kontyngentu liczącego do 500 osób, które podjęły pracę w zakładach górniczych Królestwa Polskiego, była ciągle przekraczana. Zmusiło to następnie cara Aleksandra II do wydania w 1856 r. decyzji, na *wyłączenie robotników górniczych (górników) i ich synów zapisanych w Korpusie Górnictwa Królestwa Polskiego od zaciągu wojskowego*²⁶. Chcąc natomiast ukró-

²³ AGAD, R.Adm. III – 66, Prot. 53 R.Adm. Król. Pol. z 4/16 VIII 1842 r., s. 718–719.

²⁴ AGAD, R.Adm. III – 70, Prot. 53 R.Adm. Król. Pol. z 27/25 VII/8 VIII 1843 r., s. 476–480.

²⁵ AGAD, R.Adm. I – 112, Prot. 40 R.Adm. Król. Pol. z 19/II/3 III 1854 r., s. 337–348; AGAD, R.Adm. I – 144, Prot. 23 R.Adm. Król. Pol. z 16/28 III 1862 r., s. 516.

²⁶ AGAD, R.Adm. IV – 123, Prot. 85 R.Adm. Król. Pol. z 6/18 XI 1856 r., s. 274.

cić praktyki zatrudniania spisowych w strukturach Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i Rady Głównej Zakładów Dobroczynnych, czy administracji terenowej Królestwa władze zaborcze wydały kilka charakterystycznych w wyrazie zarządzeń. W jednym z tego typu zarządzeń z 29 XII/15 I 1845/1846 r. polecono wyłączyć synów właścicieli dóbr ziemskich, będących w wieku poborowym z nominacji na wójtów gmin zostających w posiadaniu ich ojców. Innym jeszcze zarządzeniem 23 IV/4 V 1840 r. wprowadzono zakaz przyjmowania do służby rządowej spisowych Żydów i nieprzyznawania im prawa do wyłączeń od poboru z tytułu zatrudnienia etatowego w sieci szpitali dobroczynnych. Jeszcze innym zarządzeniem wprowadzono zasadę, że spisowi „którzy po ukończeniu sprawdzania ksiąg meldunkowych ludności zawrą związek małżeński, to z tego tytułu nie będą wyłączeni *jeśliby skądinąd prawne wyłączenie od zaciągu służyło*”²⁷.

Powyższa praktyka wydawania zarządzeń, rozporządzeń, czy postanowień Rady Administracyjnej, często sprzeczna z obowiązującym oficjalnym ustawodawstwem o poborze wojskowym, niemal wygasła w okresie odwilży poseswastopolskiej. Nie mniej dochodziło do częstej praktyki łamania obowiązującego prawa chociażby przez stosowanie procedury brania poborowych z Królestwa Polskiego do armii rosyjskiej w okresie oficjalnego wstrzymania poboru wojskowego w Królestwie Polskim w latach 1856–1859.

Reasumując należy stwierdzić, że na stronę prawną poborów wojskowych w Królestwie Polskim w latach 1832–1862 składało się oficjalne ustawodawstwo o charakterze zasadniczym wydane w rozwinięciu art. 20 Statutu Organicznego 1832 r. oraz szereg przepisów w postaci zarządzeń, rozporządzeń, instrukcji czy też postanowień Rady Administracyjnej wydanych w celu zapobiegnięcia dezercji czy też porządkowo-organizacyjnych, ale w swoim charakterze stojącym często w sprzeczności z obowiązującym prawem. Podstawę ustawodawstwa zasadniczego o poborze wojskowym w Królestwie Polskim stanowiły przepisy z lat 1832–1834, ukaz carski z 1843 r. oraz ustawa o *powinności zaciągowej* z 1859 r. Trzon natomiast „zbioru” przepisów uzupełniających stanowiły zarządzenia władz zaborczych odnoszące się do walki z dużą dezercją poborowych. Ustawodawstwo zasadnicze jak i przepisy uzupełniające odnoszące się do poboru wojskowego z lat 1832–1862 nakładały na mężczyzn – mieszkańców Królestwa wszystkich wyznań chrześcijańskich, mahometan, a od 1844 r. Żydów obowiązek czasowej, ale 15-letniej służby w armii rosyjskiej z dala od ojczystych stron w interesie zaborcy. Poprzez system wyłączeń szeregu grup urzędniczych i społecznych praktyczny obowiązek służby wojskowej „spychały” na mieszkańców wsi i miasteczek Królestwa Polskiego, stwarzając okazję do nadużyć i przekupstwa. Umożliwiały wykształcenie się dużej specjalistycznej instytucji spisu i po-

²⁷ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej cyt. KRSW) sygn. 6999, k. 61–61v. Sprawozdania gubernatorów za r. 1846; „Gazeta Codzienna” Nr 2 z 2 I 1846 r.

boru wojskowego ściśle współpracującej z całym aparatem wojskowo-politycznym zaborcy. Drobiazgowo w swoim charakterze i nie jednakowe w treści ustawodawstwo zasadnicze, łącznie z przepisami uzupełniającymi, stojące często w sprzeczności z oficjalnym prawem stworzyły podstawę prawną do przeprowadzenia w Królestwie Polskim w omawianym okresie dwudziestu pięciu poborów wojskowych, w wyniku których do armii rosyjskiej odesłano 225 185 poborowych. Dowolna interpretacja obowiązujących przepisów o poborze wojskowym przez władze zaborcze, ciągle przejawiająca się w Królestwie Polskim konspiracja niepodległościowa tego okresu, daleka od stabilności sytuacja w Cesarstwie, ówczesny układ stosunków międzynarodowych stworzył zaborcy pretekst do przeprowadzenia aż siedemnastu poborów wojskowych z niedotrzymaniem proporcji nakazanej ukazem z 3/15 XII 1834 r. Fakt ten zadecydował, że obowiązek służby wojskowej w Królestwie Polskim stał się rzeczywistym ciężarem dla społeczeństwa polskiego, gdyż zamienił się w dowolną eksploatację w materiale ludzkim Królestwa Polskiego o dużych konsekwencjach demograficznych, społeczno-gospodarczych i kulturalno-oświatowych.

LA LÉGISLATION CONSCRIPTIONNELLE DANS LE ROYAUME DE POLOGNE DE 1832 À 1862

Résumé

La liquidation de l'Armée polonaise particulière et le devoir de faire son service militaire dans l'Armée russe – imposé par un pouvoir envahisseur aux habitants de Royaume de Pologne en tant qu'aux sujets de l'Empire tsariste – étaient la très importante conséquence de l'insurrection de novembre 1830/31.

La législation conscriptionnelle entre 1832–1862, consistait d'une part en les lois constitutionnelles, en apparence quasi-libérales et promulguées comme suite à caractère répressif-préventif, introduits en grande partie sous le prétexte de combattre la désertion des soldats enrôlés. Les lois organiques, minutieuses, hétérogènes ainsi que les règlements complémentaires très souvent contradictoires avec ces dernières – avaient légitimé 25 conscriptions dans la période discutée, dont 17 avaient été exécutées sans tenir compte de la proportion imposée par l'oukase de 3/15 XII 1834, ce qui avait en pour l'effet que 225.185 soldats appelés du Royaume de Pologne devaient faire leur service militaire de 15 ans (!) dans l'armée russe.

Une telle pratique appliquée par le pouvoir russe faisait du service militaire un vrai fardeau pour les Polonais et avait tous les traits caractéristiques de l'exploitation arbitraire des ressources humaines dans le Royaume de Pologne.